

ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ ԿԱՆՏ

(Մահուան հարիւրամեակի առթիւ):

Կանտը, որի փիլիսոփայութիւնը չէր կարող այս կառավարութեան հաճելի լինել, մանաւանդ որ նա չէր թաղցնում իւր վերաբերմունքը դէպի ժամանակի ամբողջ քաղաքական աշխարհը յուզող դէպքերը, ընդհարուեցաւ այս կառավարութեան հետ շնորհիւ իւր «Կրօնը զուս բանականութեան սահմանում» գրուածքի: Կանտը ցանկանում էր տպագրել այդ Բիտտերի Berliner Monatschrift-ի մէջ մաս մաս, բայց հէնց երկրորդ մասն արդէն արգելուեցաւ գրաքննիչից: Այն ժամանակ նա իւր գրուածքը յանձնեց Ննայի փիլիսոփայական ֆակուլտետի քննութեան և տրպագրեց առանձին գրքով: Մի տարի յետոյ 1791 թ. Հոկտեմբերի 1-ին ստացաւ կայսերական հրովարտակ հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Մեր բարձր անձնաւորութիւնը մեծ տհաճութեամբ նկատում է, որ դուք ձեր փիլիսոփայութիւնը գործադրում էք ս. Գրքի և քրիստոնէութեան մի քանի գլխաւոր և հիմնական վարդապետութիւններն աղաւաղելու և ստորացնելու համար: Մենք ձեզնից անյատաղ բարեխիղճ հաշիւ ենք պահանջում և յուսով ենք, որ այլ ևս այդպիսի զանցառութիւններ չէք գործի: Ձեր պարտականութեան աւելի շուտ համապատասխանում է գործադրել ձեր ազդեցութիւնն ու քանքարները յօգուտ Մեր՝ այս երկրի նկատմամբ ունեցած հայրական դիտաւորութիւնների իրագործման: Հակառակ դէպքում, այսինքն երբ դուք չարունակէք յամառել, դորա անմիջական հետեանքները ձեզ համար աննպաստ կարգադրութիւններ կլինին»:

Կանտը այդ բանին պատասխանեց մի զեկուցագրով, որի մէջ ամենից առաջ պաշտպանւում է իր վրայ բարդած մեղադրանքների դէմ և վճռական կերպով պնդում գիտնականի (տարբերելով «ժողովրդական ուսուցչից») կրօնական հարցերի չըջանում ինքնուրոյն կարծիքներ յօրինելու և արտայայտելու իրաւունքի վրայ: Սակայն եզրակացութեան մէջ՝ նա հրաժարւում է ապագայում այդ իրաւունքից օգտուելուց: Որպէս զի ամենափոքրիկ կասկածից անգամ խոյս տայ, ամենաապահով միջոց այս է համարում նա. «որպէս Նորին Մեծութեան հաւատարիմ հպատակ՝ հանդիսաւոր կերպով յայտնել, որ այսուհետեւ ևս կզգուշանամ միանգամայն կրօնի վերա-

բերեալ կարծիքներս հրապարակօրէն արտայայտելուց թէ դասախօսութիւններն և թէ հեղինակութիւններն մէջ»:

Մի թերթիկի վրայ, որ մնացել է նոցա մահուանից յետոյ թղթերի մէջ, այդ հարցի վերաբերեալ հետեւեալ խորհրդածութիւնն է գտնուած. «Հրաժարուել իւր ներքին համոզումից՝ ստոր վարժուեք է. բայց այսպիսի դէպքերում լուել՝ այդ արդէն հպատակի պարտականութիւնն է: Այն բոլորը, ինչ մենք ասում ենք՝ պէտք է ճշմարտութիւն լինի. բայց դորանից չի հետևում թէ ամեն ճշմարտութիւն պարտաւոր ենք ասել հրապարակով»:

Չի կարելի չխոստովանուել, որ լուելու պարտականութիւնը այսպէս հանդիսաւոր կերպով իւր վրայ առնելու մէջ աւելի զգուշութիւն է երևում՝ քան անվահերութիւն: Աւերջ ի վերջոյ եօթանասնամեայ ծերունին կարող էր հանգիստ սրտով սպասել այն բոլոր «աննպատ կարգադրութիւններին», որոնցով իրեն սպառնում էին, որովհետև Բերլինում հագիւ թէ նորա զրուածքներն արգելելուց և ռոճկի յաւելումներից զրկելուց այն կողմ անցնէին Սակայն Կանտը մարտիրոս չէր. բացի այդ նա կարող էր մխիթարուել, որ իւր տակիքը ասել է, այդ պատճառով էլ նա իւր հնաւորութեան համապատասխան մի ելք ընդունեց—լուութիւն և խաղաղութիւն: Ճշմարիտ է այն, որ և թէ նա եօթանասնամեայ Սակրատի պէս համարձակ յայտնէր, որ աշխարհի մէջ աւելի բարձր կոչում ունի, քան Պրուսիոյ թագաւորի տուած պրոֆեսուրան է և որ նա չի կարող դաւաճանել ճշմարտութիւնը ուսուցանելու, մոլորութեան և կեղծիքի դէմ մաքառելու իւր կոչման, այն ժամանակ նորա կեանքի և գերմանական փիլիսոփայութեան մէկ էջը աւելի վեհ կլինէր, քան այժմ է:

Սակայն քննադատելով այդ դէպքը, չպէտք է աչքաթող անել այն հանգամանքը, որ Կանտը վաղուց արդէն անց էր կացրել իւր կեանքի և գործունէութեան ծաղկեփթիթ շրջանը: Վեռ 1789 թ. իւր նամակներում յաճախ գանգատուում է ուժերի սպառման վրայ: Նա արդէն նախ քան կայսերական հրովարտակ ստանալը, ինկատի առնելով իւր հասակը, հրաժարւում էր մաքառելուց. 1793 թ. երբ գրավաճառ Շպենները առաջարկեց նրան իւր նախկին մի յօդուածը (*Idee zu einer allgemeinen Geschichte in Weltbürgerlicher Absicht*) ժամանակակից հանգամանքների համապատասխան յաւելումներով հրատարակել, նա պատասխանեց մերժումով, ուստիկելով իւր եօթանասնամեայ հասակը: «Կեանքի այս պահուն, ասում է նա, ծերունուն պէտք է խորհուրդ տալ non defensoribus istis tempus eget և լաւ հաշուի առնել իւր ուժերի քանակը, որը ստիպում է միայն հանգիստ և խաղաղութիւն փափաղել: Աւելի վաղ ասել էր նա. «Ներքայս աշխարհի զօրեղիները արքած դրութեան մէջ են գտնուում, առա-

ջացած լինի այդ գրութիւնը վերին ներշնչումից, թէ ուրիշ պատճառներից, իւր կաշուց վախեցող գաճաճին պէտք է խորհուրդ տալ վէճի մէջ չխառնուելու:

Այս խօսքերի մէջ շատ պարզորոշ և դուռնեղ կերպով նկարագրած է Կանտի բնաւորութեան թուլութիւնը, որ քիչ վերև ուրիշ կերպ էր արտայայտել, այն է—«մի րան որ չեմ մտածում, այդ երբէք չեմ արտայայտի, ոտկայն այդ չի նշանակում թէ այն բոլորը, որ մտածում եմ, վստահութիւն կունենամ արտայայտելու»: Կանտը չի պատկանում այն բնաւորութիւններին, որոնք բուռն ձգտում են զգում կռուելու, մաքսաւելու, ինչպէս Լեսսինգը կամ Բազեդովը, Լուտերը կամ Բրուսօն: Սա մի համեստ գիտնական էր, որ իւր մտքերի ներքին զարգացման համար էր ապրում: Աղմուկն ու վէճը սաստիկ զփկամակութիւն էին պատճառում նորան և նա ատում էր նոյն իսկ գիտական աղայքարը: Ինչ որ չէր կարող համակերպուել նորա հետ, նորան ինքը պատրաստ էր զիջանելու: Այն երկչոտութիւնը, որով նա աչքի էր ընկնում իւր մանուկ հասակում, նորա մէջ որոշ չափով մնաց ընդ միշտ:

Սակայն նոյն ինքն Կանտը 1766 թ. Մենդելսօնին գրած յաճախ յիշատակող մի նամակում հետևեալ ղիտողութիւնն է անում իւր բնաւորութեան մասին. «Թէկուզ ինչպիսի պոկասութիւններ էլ լինին, որոնցից չի կարող խուսափել նոյնիսկ ամենաանկուծ վճռականութեան տէր անձը, այնուամենայնիւ երբէք չեմ ընկնի յեղյիղուկ, արտաքին փաշի վրայ հիմնուած տրամադրութեան ներքոյ, այն էլ այժմ, երբ կեանքիս մեծ մասի ընթացքում սովորել եմ խոյս տալ այն բոլորից, ինչ որ սովորաբար փչացնում է բնաւորութիւնը»: Այս խօսքերի մէջ ամբողջապէս արտայայտուած է Կանտի բնաւորութեան երկրորդ ամենահիմնական կողմը՝ կամքի ուժը: Բարեբախտաբար որքան թոյլ էր բնաւորութեամբ, կրկնապատիկ զօրեղ էր կամքով: Սա մի մարդ է, որ իւր կամքովն է դարձել այն՝ ինչ որ էր նա ամբողջ իւր կեանքը ղեկավարում է որոշ հիմնական սկզբունքներով, որոնք վերարբերում են ինչպէս բարոյականին՝ այնպէս էլ առողջապահութեան, անտեսութեան: Կեանքի մէջ նա միանգամայն հակապատկերն էր Ռուսսօյի, որից նա գրաւուած էր, որպէս հեղինակից: Ռուսսօն կամապուրկ կերպով իւր բնութեանն էր անձնատուր լինում, աչքի ընկնելով դէպի սանձարձակ ու չրջմոլիկ կեանքն ունեցած սաստիկ հակումով: Սա մի բոշայական բնաւորութիւն էր, մինչդեռ Կանտը կարգ ու կանոն սիրող և այս վերջինիս մէջ նոյն իսկ բծախնդրութեան էր հասնում: Կանտը ոչինչ չէր թողնում սրամազրութեան կամ պատահականութեան անօրինութեան: Բանականութիւնը նորա համար ամեն ինչ էր, մինչ բնութիւնը միմիայն բանա-

կանոնութեան գործունէութեան համար մատակարարող նիւթ (substrat): Կանտը, ակնհերիք է, որ իրեն է օրինակ բերել իւր բարոյական փիլիսոփայութեան մէջ. կատարեալ մարդ նա է, ով բանական կամքի տէր է և գործում է հիմնական սկզբունքներով առաջնորդուելով: Գուցէ կտրելի լինի ասել, որ Կանտի բարոյականութեան և առհասարակ պրոլետարացոց հասարակական կարգերի մէջ մի ներքին ցեղակցութիւն կայ. կեանքի վրայ որպէս ծառայութեան վրայ նայելը, ամեն բան կարգ ու կանոնի տակ դնելու սէրը, դէպի մարդկային բնութիւնն ունեցած անվստահութիւնը—այս բոլորը պրոլետական ընդհանուր գծեր են:

Շատերը Կանտին Սոկրատի հետ են համեմատում: Այդ համեմատութեան մէջ հշմարտութիւնը իւր արժանաւոր մասն ունի: Նոցա բնաւորութեան և մտածողութեան մէջ նմանութիւն կայ: Այս երկու անձնավորութեանց էլ հիմնական գիծը տրամադրութեան անկախութիւնն է միանգամայն գործի մէջ խորասուզուած, զբաղուած իրենց կեանքի էական խնդրով՝ նոքա անտարբեր են դէպի արտաքին յաջողութիւնները: Նոցա մէջ իշխողը ներքին կոչման ձայնն է, իսկ ընդհակառակն արտաքին դիրքն ու ազդեցութիւնը նոցա համար ոչ մի նշանակութիւն չունի: Այդ վերաբերում է մինչեւ անգամ նոցա ունեցած գրական յաջողութիւններին: Սոկրատէսը այդպիսի յաջողութիւնների յետեւից չի ընկել, իսկ Կանտը 60 տարեկան էր արդէն, բայց իբրեւ հեղինակ ոչ մի ազդեցութիւն չունէր և ինչ որ էլ յետոյ ձեռք բերեց, այդ էլ առանց իւր կողմից առանձին մի ջանք գործ դնելու, ինչպէս անում են սովորաբար ուրիշները ընթերցողի տրամադրութիւնը վստահելու համար զանազան միջոցներ գործ դնելով: Արդէն վերեն էլ յիշուեցաւ, որ չկայ մի գրուածք, որի մէջ ընթերցողը այնքան անուշադրութեան մատնուած լինի, ինչպէս այդ եղել է Կանտի «Զուտ բանականութեան քննութեան» մէջ:

Նոյնչափ նման է նոցա մտածողութեան ձեւն ու ուղղութիւնը: Այդ նմանութիւնը կայ նոցա՝ ինչպէս մի բան հաստատելու՝ այնպէս և բացասելու մէջ. երկուսին էլ յատուկ է մտքի իւր տեսակի մի բացասող գիծ, որ նոքա ուղղում են առաւելապէս ճշում գիտնականների և մեծամիտ մասհայեցողութիւնների (speculation) դէմ, և մի առանձին սիրով հեգնական տոն են ընդունում երբ խօսքը պարծենկոտ իմաստուններին է վերաբերում. «Ոչ միայն Աթէնքի, այլ նաև գիտութեան շուկայում ինձ համար չատ անպէտք բաներ կան» ասա այն արամադրութիւնը, որով Սոկրատէսը երես էր չըջում Աթէնքի սովիւստների նորաձև գիտութիւններից և բնագէտների վաղանցուկ մտքերից: Նա այդ մտքերի հետ ծանօթանում էր այն չափով, ինչ

չափ բաւական էր համարում համոզուելու, որ այդ մտքերը յիրաւի անօգուտ են գլխաւոր խնդրի նկատմամբ և չեն կարող մարդու արժանաւորութեան, և բախտաւարութեան վրայ էական ներդրածութիւն ունենալ: Սովրատի նման Կանտն էլ երիտասարդ հասակում սաստիկ գրաւում էր տիեզերաբանութեամբ ու մետաֆիզիկայով: Ապա հետեւելով Սովրատի օրինակին, «որը մտահայեցողութիւնների նկատմամբ ստեղծեց բացասող փիլիսոփայութիւնը, այսինքն վարդապետեց բազմաթիւ կեղծ գիտութիւններ, անօգտակարութեան և մեր իմացութեան սահմանների մասին»: Ամեն փայլփլուն և ակնահաճոյ բաներ գիտենալը և անոնցով հոգին հարստացնելը չեն կեանքին իսկական արժէք տուողները, այլ հեզ առաքինութիւնները, որոնցով նոյն իսկ աննշան մարդը գերազանցում է իշխանազներին և գիտուններին: Կանտը Սովրատից սակաւ չէ հեզնում այն մեծ մարդկանց, որոնք կարողանում են ամբոխի զարմանքն յարուցանել իրենց «բարձր իմաստութեամբ»: Նա իւր հեզնութիւնը դարձնում է նմանապէս դէպի այն մեծ բնազանցազէտները, որոնք մտահայեցողութեան բարձր աշտարակների մէջ են բնակւում, «որոնց շուրջը սաստիկ բամի է փչում» և նոցա անուանում է «գիտնականութեան ցիկլոպներ» որոնք իրենց յետեւից քարչ են տալիս գիտութեանց անչափ ծանրութիւնը, բայց գործածել չեն կարողանում երբէք: Նոցա «ցիկլոպ» է դարձնում ոչ թէ իրենց ուժը, այլ միակնանութիւնը, որով որևէ խնդրի վրայ միշտ միակողմանի էլն նայում: Սովրատի հետ Կանտն էլ մտածում է, որ իմաստութիւնը գիտութիւնից բարձր է, որ իմաստութիւն կարող են ունենալ նաև քիչ բան ունեցող մարդիկ, իսկ առաջին անհրաժեշտ պայմանն այն է, որ ճանաչեն իրենց Տգիսուքիւնը: Կանտը փիլիսոփայի իսկական նպատակը՝ մարդկանց մէջ իւրեանց տգիտութեան գիտակցութիւն զարթեցնելն է համարում: Ծերութեան հասակում նա պատրաստ էր այդ յատկութեան մէջ տեսնելու նոյն իսկ աստղաբաշխութեան արժէքը, որ երիտասարդ հասակում այնքան սիրում էր. «Աստղաբաշխների զիտողութիւններն և հաշւառութիւնները, ասում է նա «Չուտ բանականութեան» քննութեան մէջ մի նշանաւոր տեղում—«չափ զարմանալի բաներ ցոյց տուին մեզ. բայց այդ բոլորի մէջ ամենակարևորն այն էր, որ մեր առաջ բաց արին մեր Տգիսուքեան անդունդը, որը մարդկային բանականութիւնը առանց այդ գիտելիքների երբէք չէր կարող այդպէս ահադին պատկերացնել: Այդ գիտելիքների մասին խորհրդածելը ահագին փոփոխութիւններ պիտի առաջացնէ մեր՝ բանականութեան գործադրութեան վերջնական նպատակների մասին տուած որոշման մէջ»: Այս գիտական բացասող փիլիսոփայութեան հակառակ կողմը, երկու փիլիսոփաների մէջ էլ նոյն դրական համոզումներից է կաղմուած:

Ինչպէս Սոկրատը սոփիստների սկեպտիցիզմի դէմ տրամաբանութիւնը դրեց սահմանումների ձևով, բարոյականութիւնը՝ որպէս բարու մասին խղճի միջոցաւ ձեռք բերած գիտութիւն, կրօնը հաւատի ձևով աստուածայինին համադրեց, այնպէս էլ Կանտը սկեպտիցիզմին հակադրում է իւր իմացաբանական ռացիօնալիզմը, ֆրանսիական փրիւսոփաների թեթևասլիկ սանձարձակութեան դէմ—նահապետական բարոյականութիւնը և բարձր անձանց ու պալատական անաստուածներին՝ առաջարկում է բանականութեան գործնական հաւատը:

Աւելացնենք մի քանի անկախ բնորոշ կողմեր էլ, և ահա ծանօթացած կլինենք Կանտին, որպէս անձնաւորութեան, որպէս մտածող—փրիւսոփայ—հեղինակի:

Նորա փրջին գրուածքների շարադրելու արտաքին ձևը և ընդհանրապէս բնաւորութիւնը սխօլաստիկ է: Այդ մասին աւելի որոշ գաղափար կազմած կլինենք, եթէ համեմատենք նորան Շոպէնհաուէրի հետ: Մինչդեռ Շոպէնհաուէրը կանգ է առնում իրերի առաջ բանաստեղծի նման և ստիպում նոցա մերկացնել իւրեանց գաղտնիքները, Կանտը մերձենում է անոնց իւր մի տեսակ իշխանասէր բռնադատող դատողութեամբ և ահա կտեսնենք թէ որքան անտրամադիր էր իւր մտքերի որոշ հակառակ գրութեան հանդիպելու: Նորա բանականութեան այդ բռնադատող կողմը շատ պարզ արտայայտւում է ուրիշի մտքերի նկատմամբ ցոյց տուած անհանդուրժ վերաբերմունքի մէջ: Այդ ուրիշի մտքերը նա սլատրատ է խսկոյն իւր մտքերին համապատասխան ձևակերպելու և կամ բոլորովին մերժելու՝ երբ առաջինը անհնար է: Ասում են, որ մասնաւոր կեանքում նա մեծ գեղամութեամբ էր խօսում փրիւսոփայական հարցերի մասին, այն գիտակցութեամբ՝ թէ ինքը ընդունակ է աւելի ուսուցանելու քան լսելու: Նոյն բնաւորութիւնն ունի և որպէս հեղինակ. նա չէ կարողանում ուրիշին լսել: Ամենաբազմակողմանի կերպով քննել, վերահասու լինել իւր մտքերին նա պատրաստ է, բայց ոչ երբէք ուշադրութեամբ կարդալու և վերաբերուելու ուրիշի փրիւսոփայական գրուածքներին:

Հին և նոր փրիւսոփայութեան մասին Կանտի ունեցած ծանօթութիւնը ամեննին թերի չէր և Կանտը յաջողութեամբ էլ օգտւում է այդ ծանօթութիւններից, սակայն կամ իւր գաղափարներին յարմարեցնելու նպատակով կամ եթէ այդ չի լինի՝ հակաճառելու: Նորա բնաւորութեան այդ կողմին անխորի կերպով ենթարկուել են թէ Լայբնիցը, թէ Վօլֆը, Իւմը և թէ Բերկլին:

Չեն ազատուել նաև նորան հակաճառող ժամանակակիցները.— ֆետտերն ու էքերհարդը, Իգուր կլինէր Կանտից՝ նոցա յայտնած

կատկածներին կամ հակաճառութիւններին ուշադիր վերաբերմունք սպասել: Նա լսել և հասկանալ չէր կարող իրեն հակաճառողներին. նա նոցա մէջ իւր ասածների միմիայն հակասութիւնն էր տեսնում և կտրուկ կերպով բարձրացնում էր իւր ձայնը, որպէսզի միանգամ էլ կրկնէ իւր ասածները՝ որպէս միակ ճշմարտութիւն, և որովհետեւ չէր կարողանում հասկանալ, թէ ինչպէս կարող են իւր մտքերը համոզիչ չլինել, ուստի հետութեամբ հակառակորդներին էր մեղադրում դիտաւորեալ անհասկացողութեան մէջ և իւր գաղափարները դիտմամբ աղճատելու համար: Այդ տեսակ նախատինքի արժանացել են նաև իւր աշակերտները: Բերկն ու Ֆիխտէն: Քանի դեռ նորա բաւականանում էին Կանտի փիլիսոփայական համակարգութիւնը վերլուծելով և իւրացնելով, միշտ նորա քաջալերութեանն էին արժանանում: Այդպէս էր անում նորա առաջին մեկնաբան Ծուլցը և Կանտն էլ սրան էր իրեն միակ հաւատարիմ անձն համարում. իսկ հէնց որ սկսում էին մի քիչ ազատ և ինքնուրոյն կերպով դարգացնել մտքերը, կամ նորից ձեակերպել, նա վճռականապէս նախատում էր նոցա ասելով. «Ձ. Բ. Քենսլթիւնը» պէտք է բառացի հասկանալ և ոչ թէ նորա կարծեցեալ ոգու վրայ հիմնուած: Նոյն իսկ նա նոցանից երես դարձրեց անվստահութեամբ և հակակրութեամբ, որպէս կեղծ բարեկամներից և այդ բանը պարզորոշ կերպով արտայայտեց հրապարակով:

Այս բոլորի մէջ պարզ երևում են մտքերի մի տեսակ քարացման նշաններ, որ ընդհանրապէս յատուկ է ծերութեան, և որը սակայն Կանտի մէջ համեմատաբար շատ աւելի վաղ նկատելի եղաւ: 1790 թ. Հերցլին գրած մի նամակում նա հետեւեալ ձևով է արդարանում, որից երևում է, որ ծերութիւնը խանդարտում էր նորան ուրիշների մտքերից օգտուելու. «Նա ստիպւում եմ անձնատուր լինելու սեփական մտքերիս ընթացքին, որ տարիների ընթացքում իւր համար որոշ հուն (պլան) է հարթիլ»։ Կանտի այդ չրջանի հեղինակութիւնների մասին Ադելէսը հետեւեալ ձևով է խօսում. «Մտքերը հաստատուն կերպով բարդուել էին նորա ուղեղի մէջ, և նա բոլորովին մեքենայօրէն միմիայն քաղում էր այնտեղից առանց նոր գաղափարներ կամ իդէաներ ստեղծելու: Նա նման է նուազող ժամացոյցի, որը երբ լարւում է, սկսում է հարիւր անգամ նուազած եղանակները կրկին նուազել:» Կանտի մտածողութիւնը քարանալով՝ դադարել էր նաև թարմ տպաւորութիւններ ստանալուց: Մեծ եռանդով և հաստատամտութեամբ քննում, կշռադատում էր որոշ պրոբլեմներ, սակայն այդ բոլորը անում էր արդէն միանգամ գրուած, հաստատուած մեթոդներով. այս վերջին 25 տարուայ ընթացքում այլևս նոր մօտիւնները նրա վրայ ոչ մի ազդեցութիւն չէին անում:»

Կառավարութեան հետ ունեցած վերոյիշեալ ընդհարումից յետոյ, 1796 թ. ստատիկ և անսպասելի հոգեկան ուժերի յանկարծական սպառում տեղի ունեցաւ: Կանաղ ստիպուած էր զաղարեցնել զաստիճանութիւնները և աստիճանաբար ենթարկուեցաւ ծերունական թուլութեան (ծերախտի): Նա դեռ էլի նստած էր գրասեղանի առաջ իւր գրիչը շարժում էր թղթի վրայ, միտքը անգոր և անսպասելի կերպով թափառում էր, դուրս չդալով իւր նախկին շաղկից:

Այդ վիճակի սկզբնական շրջանը Կանաղ նկարագրել է Գարլէին գրած իւր մի նամակում, որ չի կարելի կարդալ և չյուզուել: Գարլէն, որ տանջուած էր անբուժելի հիւանդութեամբ — երեսի քաղցկեղով, իւր մահուանից ոչ շատ առաջ նուիրեց Կանաղին իւր վերջին հեղինակութիւնը — «Բարոյագիտութեան ամենակարևոր սկզբունքների համառօտ ակնարկ» խորագրով և առանձին նամակով խնդրեց գրքի մասին կարծիքներ յայտնել: Կանաղ իսկոյն պատասխանեց 1798 թ. Սեպտեմբերի 21-ին. «Շտապում եմ յայտնել Ձեզ, Ձեր գրաւիչ և հոգեկազդոյր գիրքն ու նամակը ստանալուս մասին: Ձեր մարմնական տանջանքների սրտածմիկ նկարագրութիւնը, միւս կողմից այն հոգեկան կորույթ, որով դուք զսպում էք այդ տանջանքները նախկին աշխուժութեամբ աշխարհի բարօրութեան համար աշխատելու՝ իմ մէջ ամենամեծ զարմանքն են յարուցանում: Զգիտեմ, ճշմարիտ, ինձ վիճակուած բախտը Ձեզ աւելի տխուր չի թուոյ արդեօք. ֆիզիքապէս բաւականին առողջ լինելով հանդերձ, ինձ թուում է, որ հոգու կաթուած եմ ստացել կամ հոգով կաթուածահար եմ: Սա Տանտալոսի¹⁾ տանջանքներն եմ կրում, տեսնելով որ ամբողջ փիլիսոփայութեան վերաբերեալ հարցերը պէտք է մի վերջնական եզրակացութեան բերուին ու լրացուին, իսկ ես այդ դեռ չեմ արել թէպէտ և գիտակցում եմ, որ կարելի է անել»: Այնուամենայնիւ նամակը վերջացնում է յայտնելով այն յոյսը, թէ «եւթերի այժմեան քայքայումը», որ սկսուել էր զրանից տարիուկէս առաջ,

¹⁾ Յունական մի առասպել է, որ Լիդիայի կամ Փոնդիայի Տանտալոս քաջաւորը չափազանց սիրելի լինելով չաւսնածների հայր Արամազդին՝ աստուածների խնդոյներին մասնակցելու մեծ շնորհին արժանացաւ, որով և հպարտացած սկսեց մի առանձին պարծենկոտութեամբ աստուծային զաղնիքներ բանալ մարդկանց առաջ: Աստուածները զայրացած նորան դժոխք ձգեցին յալիսնական ֆաղի ու ծառաւի ենթարկելով: Պատմում է, որ այնտեղ նա դրուած էր մինչև պարանոց մի շնակի մեջ, իսկ գլխի վերեւը՝ անուշահամ պտուղներով ծաւերաբեռնուած մի ռոս էր կախած. հենց որ կամենում էր ձաշակել պտուղ կամ ջրիցը խմել, իսկոյն քե ոսքը և քե ջուրը հեռանում էին:

տեական չի լինի «Այն խնդիրը, որով ես այժմ զբաղուած եմ, վերաբերում է բնագիտութեան բնականացական սկզբնական հիմունքներից ֆիզիկային անցնելուն» Այդ խնդիրը պէտք է վճռուի, որովհետեւ հակառակ դէպքում քննական փիլիսոփայութեան համակարգութեան մէջ մի ճեղք մնացած կլինի իմ բանականութիւնը չի դադարում այդ լուծումը պահանջելուց և իմ մէջ կայ նմանապէս այդ լուծման հնարաւորութեան գիտակցութիւնը, սակայն այդ յետաձգում է կենսական ուժերիս՝ եթէ ոչ միանգամայն սպառմամբ, գոնէ անոնց յաճախակի անկմամբ, և այդ իմ մէջ արտասովոր անհամբերութիւն է առաջ բերում» —

1804 թ. յունուարի 30-ին (ն. տ. փետ. 12-ին) ծերութեան և միայնակութեան իրեն հասցրած տանջանքների բաժակը դատարկել էր արդէն, երբ գլխասիրտ մահը տարաւ նրան։ Վերջին խօսքն էր «լաւ է»¹⁾, որով երախտագիտաբար հրաժարւում էր ծառայութիւն ընդունելուց։

Կանաւը ութսուն տարեկան էր որ մեռաւ, այս հանգամանքը շատ մեծ նշանակութիւն ունի նորա գիտական փիլիսոփայական գործունէութեան համար այն տեսակէտից, որ հազիւ թէ կարելի լինի գտնել այլ օրինակ, երբ մի փիլիսոփայ այդքան ուշ հասած լինէր իւր մտքերի վերջնական ձեւերացութեան և միայն այդ պատկառելի հասակում հանդէս գար որպէս զօրեղ մտածող և ազդեցիկ հեղինակ։ Եթէ Կանաւը մեռած լինէր Սպինոզայի, Իեկարտի, Լեոսինգի կամ Նիլլէրի հասակում, հազիւ թէ յիշողութիւն պահպանուած լինէր այդ գէպքում նոյն իսկ նորա անուան մասին։ Նրկարատե կեանք ունենալու մէջ կարելի է միայն բախտի գլխասրտութիւնը տեսնել, որ պահպանեց նրան և թոյլ տուեց աւելի ապրել, քան թոյլ կտար նորան այդ իւր կազմուածքը։ Միւս կողմից էլ նորա զբոսածքները բաւականին տուժել են շնորհիւ այդ հանգամանքի։ Անոնք առաջ չեն եկել նրա ուժերի ծաղկած շրջանում կամ կեանքի թարմութեան միջոցին, ուստի աչքի են ընկնում չափից դուրս հասունութեամբ։ Նախ քան քննադատական շրջանի զբոսածքները զրական արժանաւորութիւնների տեսակէտից շատ աւելի բարձր են, այդ առանձնապէս կարելի է տեսլ վաթսուներեակ թուականների հեղինակութիւնների համար։ Նրկարաշարժի պէս ազդեց Կանաւի փիլիսոփայութիւնը ժամանակակից և ընդհանրապէս ապագայ փիլիսոփայութեան վրայ, բնորոշում է Պաուլսէնը։— Ինչ որ մինչև այն ժամանակ հաստատ էր, այժմ սասանեց։ Ոմանք աշխատում էին թափութիւն բեկորների վրայ նորից կանգնեցնել հինը, կամ հնի ճեղ-

1) Es ist gut!

քուած պատերը նորոգել—շարունակում է նա,—իսկ ընդհակառակը ոմանք, աւելի մատաղ ուժերը,—Ռէյնհօլդ, Ֆիլսոֆ և նոր փիլիսոփաներից շատերը Կանտին հետևելով, միևնոյն ժամանակ իրենց ինքնուրոյնութիւնը չմոռանալով, աշխատում էին նոր ոճով նոր շէնքեր կառուցանել։ Շատ բնորոշ է և հետաքրքրական այդ տեսակէտից, հին աշխարհայեցողութեան գլխաւոր պաշտպաններից մէկի՝ Ֆետտերի ինքնակենսագրութիւնը, որի մէջ նկարագրում է թէ ինչպէս նա մինչև վճռական բուլէն բոլորից յարգուած ու սիրուած լինելով որպէս հեղինակ և դասախօս, յանկարծ ոչ միայն իրեն թողնուած տեսաւ ամբողջ երիտասարդութիւնից, այլ և բաց է ի բաց իւր ընկերների արհամարհանքին ևնթարկուեցաւ այն պատճառով, որ համարձակուել էր հակաճառել Կանտին, չհասկանալով նորան, այնպէս որ Ֆետտերը ստիպուած էր հոգեկան թարմ ուժերի շրջոնում թողնել Հիտինգեմի համալսարանը։

Կանտը իւր կենդանութեան ժամանակ ականատես եղաւ այս յեղաշրջման, իսկ մեռնելով՝ իւր հետ տարաւ ամբողջ գերմանական ժողովրդի երախտագիտութիւնն ու համակրութիւնը, Առանձնապէս պատուեցին նրան հայրենի քաղաքն ու համալսարանը։ Գերմանական ոչ մի փիլիսոփայի մասին այնքան կենդանի յիշողութիւններ չեն պահուած՝ որքան Կանտի մասին։ Մայր տաճարում նրա գերեզմանի վրայ շինուած Stoa Kantiana-ն «Գործնական բանականութեան քրննութիւնից» առած հետևեալ խօսքերն է կրում.

Աստեղագորդ երկինքը իմ գլխի վերև,

Բարոյական օրէնքը իմ սրտի մէջ։

Եւ յիրաւի այս խօսքերի մէջ նշանագրուած են նորա մտածողութեան երկու բևեռները—Տիեզերք՝ ամենալատարեալ դիտութեան առարկան, որ և նորա երիտասարդութեան սիրած առարկան էր, բարոյական օրէնք—վերջին և բարձրագոյն արժանահաւատութեան առարկան, որ նորա ծերութեան հասակում գրեթէ միտիքական բուռն ոգևորութեան աղբիւր էր։

Մեկոն Բրիստան.

